

SLUNCE VODA VZDUCH

**ZROD MODERNÍHO
TURISMU**

**JAN
PEZDA**

Slunce voda vzduch

Vyšlo také v tištěné verzi

**Pa
se
ka**

Jan Pezda

Slunce voda vzduch – e-kniha

Copyright © Paseka, 2026

Všechna práva vyhrazena.

Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

SLUNCE VODA VZDUCH

**Pa
se
ka**

**OSTRAVSKÁ
UNIVERZITA**

JAN PEZDA

**SLUNCE
VODA
VZDUCH**

**ZROD MODERNÍHO
TURISMU**

Lektorovali doc. Mgr. Martin Pelc, Ph. D.,
a Mgr. Martin Klement, Ph. D.

Copyright © Nakladatelství Paseka s. r. o., 2025
Copyright © Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2025
Copyright © Jan Pezda, 2025

ISBN v tištěné verzi 978-80-7637-484-3
ISBN e-knihy 978-80-7637-689-2 (1. zveřejnění, 2026) (epub)
ISBN e-knihy 978-80-7637-690-8 (1. zveřejnění, 2026) (mobi)
ISBN e-knihy 978-80-7637-691-5 (1. zveřejnění, 2026) (ePDF)

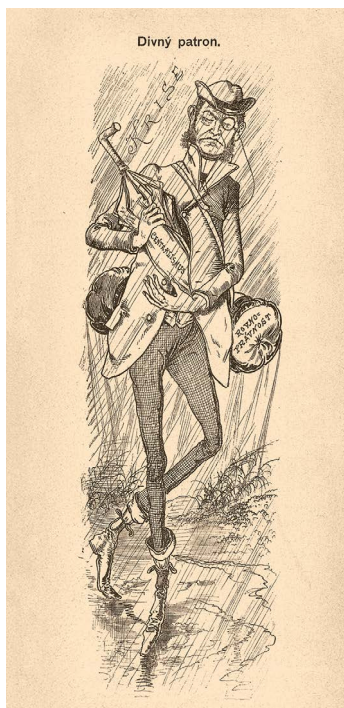
RODIČŮM, MARTINĚ, KATEŘINĚ
A PETROVI – MÉMU UČITELI

OBSAH

ÚVOD / TURISTA:	
VŮDČÍ FOSILIE MODERNITY	— 11
OBJEVOVÁNÍ KRAJINY: SOUMRAK CESTOVÁNÍ	— 25
ZČASOVĚNÍ SVĚTA: ZROD TURISMU	— 47
CESTY DO MINULOSTI	— 66
1. ÚTĚK DO PŘÍRODY	— 66
2. POMNÍKY ČASU I NÁRODNÍCH DĚJIN	— 112
3. REGENERACE, RELAX A SEX V LÁZNÍCH	— 152
CESTY DO BUDOUCNOSTI	— 237
1. ZINDUSTRIALIZOVANÝ TURISTA	— 237
2. ZÁPADNÍ METROPOLE	— 275
ZÁVĚR / POSTTURISMUS:	
TURISTÉ V ÉŘE „ZBĚSILÉ STRNULOSTI“	— 314
EDIČNÍ POZNÁMKA	— 325
POZNÁMKY	— 327
PRAMENY A LITERATURA	— 366
ZDROJE VYOBRAZENÍ	— 386
REJSTŘÍK JMENNÝ	— 390
REJSTŘÍK MÍSTNÍ	— 394

ÚVOD / TURISTA: VŮDČÍ FOSILIE MODERNITY

„Doby, kdy cestovati znamenalo ještě odvážiti se něčeho, nejsou ještě tak tuze dávné. Ale dnes,“ píše roku 1911 Jiří Stanislav Guth-Jarkovský (1861–1943), *„kdy bílé skvrny na mapách pomalu se vyplňují, kdy tajemné kraje točnové otevírají se naší zvědavosti a nitra pevnin prolézají Sven Hedinové, Marchandové a jiní, pojem ‚cestovatel‘ ponenáhlu začíná náležeti minulosti a hned za ním rodí se pojem nový, pojem turistiky, který šíří svoje panství čím dál tím víc a ze skromného vandrovníčka, který s ranečkem na zádech pěšky chodil po horách a po lesích své vlasti, stává se turista světový, který hned je tu, hned zase onde, na jiném konci světa.“*¹ Slavný český propagátor sportu a turistiky vystihuje v příloze *Národních listů*, která se věnuje rozmanitým podobám tuzemských i zahraničních cest, nejen rapidně postupující globalizaci, ale i moment, kdy se turismus díky technologicky stále dokonalejším dopravním prostředkům, zlevňujícím se jízdenkám i právně ukotvovanému nároku na placenou dovolenou začíná proměňovat v masový fenomén. Jeho článek reflektuje i další tehdy už běžné prvky turismu. Zmiňuje tištěné turistické průvodce, cestopisy i pohlednice, které turistům radí, kudy se vydat, jak se chovat, co zhlédnout a jak pozorované vnímat, píše o cestovních kancelářích, které jim předem prošlapávají cestu a stanovují délku jejich pobytu i složení jídelníčku v hotelu, a jmenuje oblíbené destinace i charakter turistického zápalu Angličanů, Němců, Francouzů, Američanů i Čechů. Guth-Jarkovský ale hlavně naznačuje, že

Karikatura turisty Františka Antonína z Thun-Hohensteinu (1847–1916), kterou v českém satirickém časopise roku 1898 použili jako metaforu politického dobrodruha. Dotyčný je tou dobou předlitavským ministerským předsedou, který se snaží harmonizovat centralistické a nacionalistické tendence v říši. Marně, rezignuje v říjnu 1899.

současný turismus neboli cestovní ruch je v poměru k délce lidských dějin nedávným vynálezem. Skládá se totiž z množství moderních praktik, zážitků a pocitů, které se rodí teprve ve druhé polovině 18. století, a které tak středověký a novověký člověk nemohl zakusit.² Jedinečnost moderního *turismu* spočívá v jeho odlišnosti od předmoderních podob *cestování*, které je staré jako lidstvo samo. Lidé se začali v době pracovního volna pravidelně vydávat houfem na cesty, a to na pár dní i celé týdny, obětující nemalé finanční prostředky za stravu, ubytování, zážitky a suvenýry. Z turismu se tak stala rutina a běžné spotřební zboží. Abychom pochopili, proč k těmto změnám došlo, je třeba jít pod povrch naší modernity.

Historici popisují turismus v zásadě jako cestování „*v honbě za zábavou coby únikem z všednodennosti*“³, tedy podobně jako kulturní antropologové nebo současní mediální propagátoři udržitelného a šetrného turismu, kteří ho líčí v duchu eskapismu jako „*prožitek něčeho jiného, něčeho, čeho se nám doma nedostává*“.⁴ V turistech přitom během cest účinkuje ryze moderní vnitřní rozštěpenost, kdy jedni hledají klid a relax, jiní naopak pohyb a vzrušení, a proto tihle míří do přírody, tamti zase do města a ještě další tam i onam. Turismus, který si může každý člověk naplnit libovolným obsahem, tak náleží k nejnapádnějším příznakům „ztěžklé“ industriální modernity 19. století, plné protichůdných pokrokových procesů, tím víc pak k příznakům současné „tekuté“ postindustriální modernity, která se blyští bezbřehým individualismem a konzumerismem. Jedním z hlavních podnětů k turistickým cestám v konzumní společnosti je pak podle sociologů sociální přizpůsobivost. Turisté jsou produktem mediálního tlaku, který nás ponouká k imitaci spotřebního chování, přičemž kvalita turistických zážitků má svou statusovou váhu. Turistické cesty jsou tak plodem společenské rivality a snahy dosáhnout prestiže a uznání: „*Soused jede na Mallorcu, a tak musím chtít nechtít i já. Proč cestují turisté? Protože cestují ostatní.*“⁵ Nejde přitom o nic objektivního. Už na začátku 20. století česká publicistika satiricky glosuje stádní chování lidí, kteří houfně jezdí „*do mořských lázní předně proto, že na to mají (nebo že si na to dovedou vypůjčit), a za druhé proto, že jeli k moři všichni známí, a nelze přece neužítí toho, čeho užívají druzí!*“⁶ Turistické cesty byly již tehdy důsledkem toužebného lidského úsilí sdílet kus idylického obrazu šťastného blahobytného života. Už přes sto let neváháme předvádět, že také my se ubíráme pryč a že alespoň občas trávíme volný čas kdesi *na cestách*: „*Pobyt na venku v době prázdnin, a pohnutka tohoto je původně táž jako*

při cestování, je dnes nezbytným vydáním téměř každé městské rodiny stejně jako vydání na šatstvo a stravu. Nemůže-li celá rodina, stačí, když aspoň některý člen její je o prázdninách „venku“. Právě ona samozřejmá nutnost, vybavení se z prachu města to je, jež tu svádí na scestí. Neuvažuje se již o účelu cesty, o účelu pobytu v horách, v přírodě. Jen když můžeme se pochlubit, jen když můžeme říci, že jsme někde byli. A tu je pak lhostejno, byla-li to Chuchle nebo Šumavská Lenora. Byli jsme prostě venku.“⁷

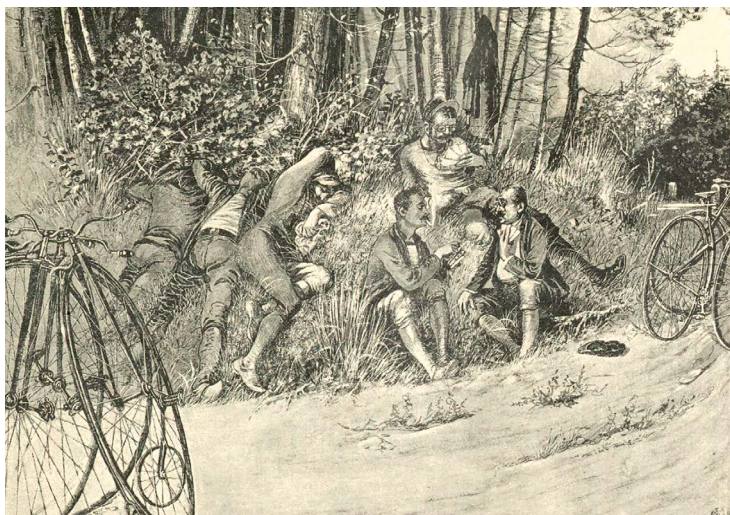
Bylo by ovšem příliš pohodlné spokojit se s hypotézou, že turistické cesty jsou jen nedočkavě vyhlížené úniky k něčemu příjemnému, co je nám během všedních dnů odepřeno a čím je třeba se pochlubit. Za posledních sto let leckdo marně pátral po kořenech turismu také v lidské psychice. Z jedné strany doznívá romantický sentiment a naivita předáků organizované turistiky, kteří okolo roku 1900 hledají „turistickou touhu“ v lidské přirozenosti. Turistika je podle nich „*pud aneb aspoň pocit člověku vrozený*“.⁸ Tehdy se ale cestování, „*kde není u nápadně se toulajícího souladu v cíli, účelu, výsledku i požitku z cesty*“, také naopak patologizuje. V neurologických a psychiatrických kruzích se totiž s antisemitským ostnem hovoří „*o cestování, toulkách z choroby*“, přičemž s „*toulavostí u mužů je spojeno pijanství, u žen pelešení*“.⁹ Spíše skeptický než shovívavý úsměv pak z druhé strany vyvolávají „seriózní“ závěry novější psychologie, která turismus považuje za důsledek aktivace některých z lidských potřeb; údajně vrozené touhy poznávat a objevovat s podvědomou dávkou vrozeného krasocitu vůči okolí.¹⁰ Bez patřičného historického ponoru tak podobné psychologizující rozpravy nezřídka sklouzávají k dohadům o jakémsi pradávném nomádském instinktu, aniž by však dokázaly uspokojivě vysvětlit, proč do masového fenoménu přerostl zrovna turismus, a ne třeba takové pouštění draka, štípání dříví nebo „*studium různých*

druhů orchidejí“.¹¹ Ačkoli se během léta 2020 ukázalo, že letní dovolená u moře je tradiční český fetiš, na který se prostě ne-sahá, v této knize nebudeme turismus chápat jako nezbytnou a geneticky vrozenou potřebu, nýbrž jako kulturou vštípené jednání.

V tomto kulturněhistorickém pojetí, inspirovaném pracemi Hassa Spodeho (1951), berlínského experta na dějiny cestovního ruchu, je turismus coby oblíbená ingredience životního stylu posledních generací vodítkem k pochopení světa a člověka minulých dvou set padesáti let. Podstatu nepokojného lidského sklonu k ustavičnému turistickému pohybu je zapotřebí hledat hlouběji, až v archeologických vrstvách našich společensky sdílených představ, naší kolektivní mentality. Spode totiž tvrdí, že turismus je obetkán mocnou mytologií. Prvním mýtem je myšlenka, že turistické cesty člověka vzdělávají a přinášejí společnosti mezikulturní porozumění (*Bildungsmythos*), což naivně razí už raní propagátoři železnic, kteří koncem 1. poloviny 19. století pro-rokují, že „*častým i snadným cestováním a cizích zemí nawště-wowáním národové lépe se poznají a více jeden druhého si wážiti a miłowati se naučejí*“.¹² Opak je pravdou. Většina západních turistů si během svých exotických cest udržuje, ba posiluje své stereotypní předsudky, etnocentrismus a vědomí vlastní kulturní nadřazenosti.¹³ Druhým mýtem, který rafinovaně čerpá z profesionální západní medicíny i nekonvenčního přírodního léčitelství, je přesvědčení, že turistické cesty člověka zotavují (*Regenerationsmythos*), jak si roku 1877 ve svém cestovním deníku namlouvá před dvoutýdenní cestou po Rakousku a severní Itálii vídeňská měšťanka Georgiana von Hochstetter (1842–1905) s manželem: „*Do Severní Itálie. Můj Fernand trpí silným nachlazením a tuto cestu bere jako ozdravný zájezd*“.¹⁴ O tom, zdali ležérní slunění na pláži

spojené s bezbřehou konzumací, po kterém si turisté domů přivázejí jako suvenýr pár kil navíc a spálenou pleť, zoceluje zdraví a povznáší ducha, lze přitom pochybovat právě tak jako o ozdravném účinku týdenního vyčerpávajícího lyžování v Alpách, které huntuje kolena: „Večer, když se ve vlačích vracejí domů, nevypadají jako ten, kdo se v přírodě posílil na duši i na duchu, nýbrž jsou uondaní jako dělníci vracející se večer z práce, kterou dělají jen z donucení.“¹⁵ Jako by regenerovat doma nebylo možné. Víra, že dovolená strávená na cestách člověka regeneruje či posiluje tělo i ducha, se v 19. století rodí příznačně uvnitř měšťanstva. Regeneraci měšťané přitom vztahují pouze na duševní pochody, týká se jen duševní únavy člověka „strhaného“ intelektuálním pracovním vyčerpáním, který potřebuje jistou formu „spánku“ a „klidu“, čili turistický pobyt v „tichém“, „autentickém“ a „přirozeném“, tedy civilizací netknutém místě. Tato „civilizační únava“, která se projeví obzvláště ke konci 19. století a zahrne škálu nových psychických poruch jako neurastenii, hysterii a jiné typy nervové podrážděnosti, se jakoby kouzlem vyhne loptnou prací udřenému dělnictvu, jež své duševní neduhy řeší jinak. Výsadní nárok na letní dovolenou (*Sommerfrische*) si tak připisují pouze měšťané, buržoazie a inteligence, tedy lidé, jichž se fyzická pracovní únava dotýká jen nepatrně či vůbec.¹⁶ Oba mýty tak od 19. století propůjčují v zásadě „ne-užitečnému“ turismu legitimitu a smysluplnost, jak si toho dnes všimá i filozof Peter Sloterdijk (1947), kterému se zdá, „jako kdyby se turistický luxus mohl ospravedlnit, pouze pokud je jeho zbytečnost kompenzována kulturním významem“.¹⁷

Turistické cesty jsou od konce 18. století založeny na principu bedlivého pohledu upřeného k přírodní nebo městské krajině a k atraktivním místům, dějištím nebo památkám. Nesmírnou radost od té doby turistům sice činí už i jen

Během druhé poloviny 19. století se v důsledku zrychlování industrializace, zkracování pracovní doby i přenášení rytmu tovární výroby na životní rytmiku městského obyvatelstva rodí volný čas. Měšťanské střední vrstvy si ho záhy přetavují do podoby dočasného turistického úniku ze světa pracovního shonu do volné přírody. *Dolce far niente*, sladké nicnedělání, přitom může mít podobu cyklovýletu z příjemného šlofikem nebo partičkou karet.

pouhý pohyb krajinou, skutečné emocionální vytržení ale přináší až spatřená pamětihodnost. Přednost, kterou mají u turistů vizuální zážitky před chuťovými, čichovými, zvukovými či taktilními dojmy, je pak důsledkem prudkého technologického rozvoje dopravy a médií během 19. století. Zatímco stále rychlejší dopravní prostředky od poštovních dostavníků přes železnice a parníky až po bicykly, automobily a letadla urychlují pohyb turistů, nová média od časopisů a bedekrů přes fotografie a pohlednice až po telegrafy a kineamatografy zrychlují přenos informací. Tyto stále dokonalejší a svižnější dopravní a mediální prostředky pak v turistech

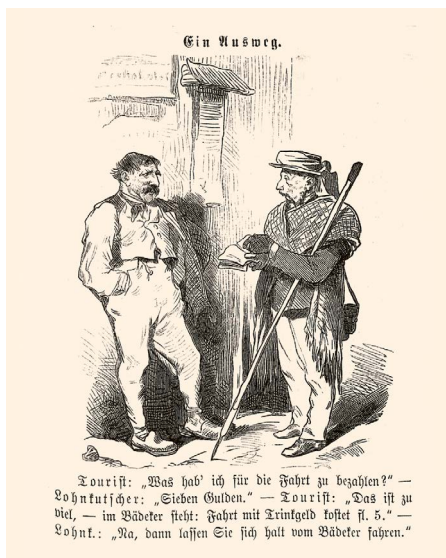
„Lodnik: ‚Podívejte, dámy a pánové, zde se blíží slavná ozvěna.‘ Berliňan: ‚Vysvětlí mi to jasněji, chlapče, já odsud ještě stále nic nevidím.‘“ Ilustrace „Neviditelná pozoruhodnost na jezeře v St. Wolfgang“ z roku 1864, otištěná v mnichovském časopise *Fliegende Blätter*, si utahuje z neschopnosti berlínských turistů vnímat krajinu ve středním Rakousku jinak než zrakem. Příčinou redukce turistických prožitků na vizuální dojmy je zde zoufalá závislost na obsahu tištěných průvodců, které propagují hlavně hmotné atrakce a pamětihodnosti. Od turistických příruček pak nejsou někteří pasažéři na cestách schopni mnohdy ani na okamžik odlepit oči.

rozvíjejí dovednost upřeně pozorovat, a to pohledem, „který klouže prostorem a časem tím, že sblížuje věci prostorově a časově vzdálené – ať už v rámci okenic dopravních prostředků, potíštěných stránek, fotopapírů, kinopláten nebo reprobeden. Takto reprodukové znaky, obrazy, zvuky a symboly se stále silněji tlačí mezi člověka a svět, až v postmoderní éře dvacátého století vytvoří virtuální, mechanickou realitu, za níž objektivní, materiální skutečnost jako by zmizela. Zprostředkovávají modernímu subjektu moc vidět vše a současně pochybnost, zda vše, co vidí, odpovídá skutečnosti.“¹⁸ Turismus tak nepředstavuje pouze nevšední alibistický

přesun do jakéhosi vlídného protisvěta naší nevlídné *všední* reality, plné starostí a práce, ale je také imaginativním časoprostorovým únikem buď do minulosti, která je viditelná u architektonických památek, v horách a na pobřežích, nebo do budoucnosti, již je možné zpozorovat uvnitř rozvinutých západních velkoměst. Turistu, po kterém byste ještě v polovině 18. století v davu pocestných tovaryšů, kupců, umělců a kavalírů pátrali marně, totiž přivádí na svět až revoluční proměna vnímání času, k níž dochází okolo roku 1800. Tato změna časového režimu probouzí romantickou touhu po ztracených rájích i osvícenské sny o utopiích, v důsledku čehož turisté zatouží spatřit děsivou vznešenost velehor, zažít středověk uvnitř tajuplných hradních ruin, pocítit blahodárnou sílu minerálních zřidel, ponořit se do mořské vody u prosluněných pláží nebo nasát kosmopolitní atmosféru a technologickou vyspělost metropolí.

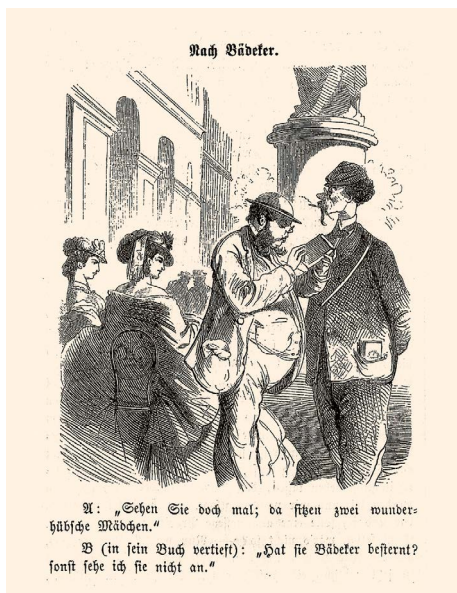
Vedle toho, že jsou turistické cesty imaginativním pohybem mezi opožděným a pokrokovým, barbarstvím a civilizací, minulostí a budoucností, představují i společenskou praxi. Přestože se v pohledu turisty prolíná reálné s iluzivním, bdělost se snem, on sám se při cestách pohybuje uvnitř materiálního a zalidněného světa, který je předmětem nejen mnoha emocionálních investic, ale i hmatatelných, hluboce fyzických pocitů. Památky i přírodu turista prožívá nejen okem, ale všemi smysly a navýsost tělesně. Bere věci do dlaně, obhlížený prostor nasává do plic, vychutnává si ho a nechává prohnat svými útroby společně s adrenalinem probublávajícím krevním řečištěm během riskantních turistických kroků. Prahne nejen vidět, ale i cítit a osahávat, špicuje uši a debužiruje. Utváří si tak novou moderní turistickou senzibilitu, s níž si okolní svět zvnitřňuje, jak to před cestou do německého pohorí Harz roku 1908 vystihuje „*cestovní horečkou*“

stižený básník Oskar Loerke (1884–1941): „Nemůžu usnout, a když se mi to podaří, zdá se mi o tom, co mě cestou potká. Mám v úmyslu vidět spoustu nových věcí a necestovat jen kvůli cestování. Chci si také pilně vést poznámky, které probouzejí všechny mé smysly. Mimoto jsem nezapomněl, že mým úkolem je najít vyjádření pro viděné, ohmatávané, slyšené – život.“¹⁹ Člověk 19. století se učí být turistou a tříbit si svou turistickou zkušenost. Osvojuje si způsoby, jak si užívat pohled na pamětihodnosti, jak zakoušet turistická místa a své emoce kontrolovat nebo jak si vzpomínky co nejdéle a co nejvěrohodněji uchovat. Překračuje lokální, zemské, národní i nadnárodní hranice. Koketuje s dopravními prostředky a uvnitř nich i s lidmi. Při cestách po svých, po zemi – ať už dostavníkem, na kole, či vlakem –, pod zemí metrem i po vodě parníkem, se pouští do experimentování. Kráčí od nadšení ke zklamání, od překvapení ke zdrcení. Pozorování krajiny, vyhledávání nových míst či pátrání po čerstvých dojmech přináší příjemné, povznášející a slastné prožitky, jenže je také zdrojem nepříjemných chvil. Turistu může zaskočit nebývale autentický dojem, právě tak jako může být rozčarován z nečekaného zážitku, který nevyhovuje jeho mediálně předzjednaným očekáváním. Turista vystavený ustavičnému přívalu nových vzrušujících dojmů je tak spíše než cestovním ruchem polapen cestovním vzruchem. Pro svou snahu ustavičně vyhledávat vzrušující zážitky zosobňuje turista prototyp ryze moderního člověka. A pakliže jsou vůdčí fosilie zkostnatělé pozůstatky, které geologům a paleontologům umožňují určit stáří a hranice různých vrstev zemské kůry, v kulturních dějinách je takovým ukazatelem úrovně naší modernosti turista, tato fascinující „vůdčí fosilie modernity“²⁰. O tom, jak zkameněliny mořských živočichů přispějí k turistickému zatraktivnění kdysi zpustlých pobřeží a hor, ostatně ještě uslyšíme.

Turistické příručky, které začne vydávat Karl Ludwig Johannes Baedeker (1801–1859), zlidoví jako „bedekry“ a pro svou popularitu se stanou zdrojem satiry v humoristických časopisech. „Turista: ‚Kolik jsem dlužen za jízdu?‘ — Kočí: ‚Sedm guldenů.‘ — Turista: ‚To je moc — v Bädeku se píše: Jízda i se spropitným stojí pět guldenů.‘ — Kočí: ‚Tak se nechte odvézt Bädekrem.‘“

Netrpělivě očekávané zájezdy k moři, dovolená v horách i dychtivé pátrání po kulturní rozmanitosti cizích krajín a měst během posledních desetiletí zásadně proměnily lidské jednání, vkus a pohled na svět. Chuť opustit na pár chvil známé domácí klima se stala módou a samozřejmou součástí životního standardu převážné většiny lidí v bohatých zemích, a proto vypovídají turistické cesty mnohé o tom, kdo jako lidé jsme a kam jako společnost směřujeme. Protože je turismus v naší současnosti natolik všudypřítomný, že už ho ani neregistrujeme a pokládáme za samozřejmý, normální a nezbytný, tato kniha se pokusí historizovat zdánlivě přirozenou větu „Jedu na dovolenou“, která je obetkána lidskou nostalgií, romantičností, touhou po autentické kráse a posedlostí technologickým pokrokem. Podíváme se při tom do doby, kdy Zemi ještě nepřikrývá deštník kyberprostoru, v němž okamžitý rozptyl dat, výjevů a lidských hlasů i tváří

„A: „Podívejte, támhle
sedí dvě rozkošné dívky.“
– B (zabraný do své
knihy): „Ohvězdičkoval
je Bädeler? Protože
jinak si je prohlížet
nebudu.““ Karikatura
z roku 1863 paroduje
mužský šovinismus
a hvězdičkový systém
hodnocení (památek,
atrakcí, ubytování),
které Baedeker zavedl
roku 1846 po vzoru
konkurenčních
příruček Murray's,
Handbooks for Travellers.

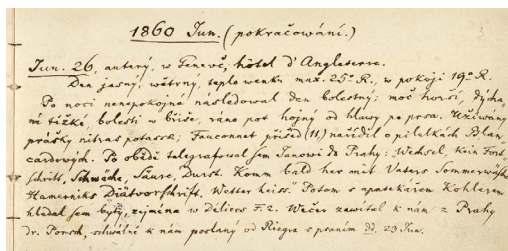
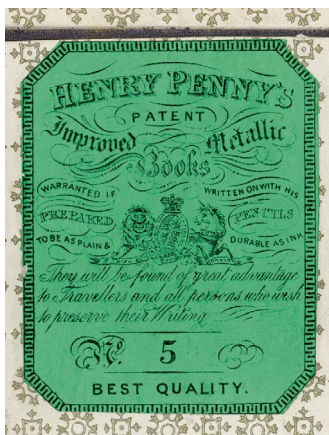
nahrazuje úmorné překonávání fyzických překážek a časových vzdáleností. Budeme se pohybovat v dobách, kdy turisty ještě nechrlí terminály letištních komplexů, ale kdy je namísto hukotu letadel doprovázejí drkotající loukotě kočárů, sykot kouřících lokomotiv, houpání parních trajektů či svištění bicyklového řetězu a kdy stesk po domově, který pocestného přemáhá střídavě s radostí ze vzrušujících zážitků, nejde zadusit kliknutím myši a videohovorem na Messengeru nebo Teamsech.

Těžištěm této knihy jsou různé podoby rodícího se turismu, a to v časovém rozsahu od konce 18. století, v němž ještě kodrací dostavníky, přes 19. století, symbolizované zrychlující se železnici, až po úsvit 20. století, kdy v ulicích měst už cinkají tramvaje, v podzemí metropolí sviští hučící metro a od země se odlepují první letouny. Následující

stránky přitom nepojednávají o hotelech, železničních traťích, turistických klubech a cestovních kancelářích, alespoň ne primárně. Turismem totiž nejsou jen budovy, instituce, marketing a dopravní prostředky, ale hlavně samotní turisté. Jenže nikoliv coby pasivní pasažéři, bloudící davy, nebo snad dokonce statistická data, nýbrž turisté jako svéhlavě jednající bytosti s emocemi, kteří si hmotnou turistickou infrastrukturu osvojují různými praktikami a své cesty naplňují různorodými významy. Předmětem této knihy jsou tak především rozmanité podoby vnímání, prožívání a zakoušení cest samotnými turisty. V návaznosti na některé kulturněantropologické přístupy tedy nebude naším cílem bádat povrchně o cestách, nýbrž přímo na cestách, či ještě trefněji, během cest,²¹ což nám umožní osobní, ba intimní povaha našich primárních zdrojů.

Již spisovatel Karel Šípek (1857–1923) si roku 1889 všímá nepočetného množství jistého druhu turisty, který si své zážitky pečlivě zapisuje už v průběhu cest: „*Figurkou poněkud vzácnější, avšak neméně zajímavou je turista-cestopisec. Nemyšlete snad Wünsche, Kořenského, Štolbu; – cestopisec, o němž se zmiňuji, nepracuje pro literaturu, nepíše ani poučně, ani zábavně, nýbrž píše – cestou. Píše ustavičně, ve vagóně, na lodi, na stupátku tramwaye, na vodě i na suchu, na zádech svého souseda i na střeše věže notre-damské.*“ Obliba průběžného pořizování autobiografických textů u takto psavého turisty během 19. století narůstá a „*především je to denník, do něhož zanáší cestovní dojmy, dále píše dopisy přátelům a známým, k nimž užívá korespondenčních lístků, aby co možná rozšířil kruh čtenářstva.*“²² V první řadě nám tedy jako pramenné zdroje v této knize poslouží originály i kritické edice rukopisných osobních záznamů a dopisů vybraných turistů, které pocházejí hlavně z českých archivů a muzeí. Jejich stránky popsané česky i německy nám

přibližují jednodenní cesty, ale i dvouleté pobyty, a to od výletů za hranice města po zaoceánskou cestu na jiný kontinent. Protože je turistou kdekdo – od chalupníka až po manželku řeckořímského zápasníka, od venkovana přes měšťana až po šlechtičnu –, mají i deníkové zápisy po formální a obsahové stránce rozmanitý charakter, od zkratkovitých myšlenek v chvatu zapsaných do ušmudlaného sešitu po rozsáhlé, pečlivým krasopisem vyvedené líčení cest ve zdobené vazbě z kůže, od útržkovitě členěného textu s nedokončenými větami či shluky slov nejasného významu, jež trčí bez kontextu, až po souvislé a košatým jazykem vyprávěné putování. Jako doplněk pramenné základny nám pak slouží i tištěné cestopisné knihy a drobné cestopisné reportáže, fejetony, črty nebo causerie, které pocházejí z teritoriálně českého i širšího středoevropského prostoru. Nechci ale, aby se tento úvod stal vyčerpávající rozpravou o použité metodě a dostupných historických pramenech, ta se dá najít jinde.²³ Projděme se teď raději křivolakou cestou, která nás zavede ke zrodu moderního turistického prožitku.

Drobné cestovní deníčky s kovovým zámekem od firmy Henry Penny's si během svých cest velmi oblíbil i historik a politik František Palacký (1798–1876). „Budou velmi užitečné pro cestovatele a všechny, kteří si chtějí uchovat své dílo,“ uvádí reklamní štítek na jednom z nich.

OBJEVOVÁNÍ KRAJINY: SOUMRAK CESTOVÁNÍ

Dnešní vnímání přírodní krajiny je beznadějně neobjektivní. Náš obdiv k věkuvzdorným velehorám, prastarým lesům, mořským dálavám nebo posledním nedotčeným kusům ledovcového světa vyvěrá z podloží naší sdílené paměti, z hlubokých kulturních ložisek starobylých mýtů, vzpomínek a utkvělých představ zasetych před staletími, ba tisíciletími během dřevních dob lidstva. Krajina je tak bez našeho vědomí v první řadě „kulturním jevem, nikoli přírodním; jsou to konstrukty imaginace projektované do dřeva, vody a kamene“.²⁴ V důsledku toho jsou láska k divočině a turistická radost z pobytu v ní vcelku nové věci. Nejde o věčné, nadčasové, natožpak vrozené emoce, nýbrž o pocity, které nás postupně naplnily během raného novověku a 19. století. Asi tak jako panické zděšení nad globálním oteplováním nebo znečištěnou přírodou, které se v nás postupně uhnízdlilo a sílí několik posledních desetiletí.

Příběh estetického oceňování přírodních scenérií coby podmínky rozkvětu turismu přitom nejde zúžit na přímou trajektorii vedoucí od předmoderního odporu k modernímu úžasu, od středověkého strachu z divočiny k novověkému zalíbení v pralese, od „horské ponurosti“ k „horské slávě“.²⁵ Krajina budí od antiky přes středověk po novověk různorodé, nezřídka protichůdné postoje. Vývoj estetického vnímání krajiny, které okolo roku 1800 vyústí do zrodu turistického prožitku, tak spíše než lineární vektor připomíná

někdy klikatou cestu plnou výmolů a kamení, jindy vyšlapanou pěšinku bez překážek.

Antika
aneb Homo peregrinator

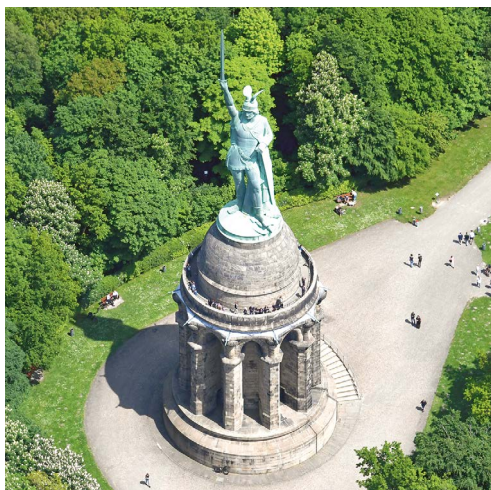
Antika si krajinu pramálo cení. Řekové tehdy nic jako krásou zaujatý pohled na celistvý krajinný reliéf složený z nebe, hor, řek, luk, zeleně, květů a zvířat neznají. Ač se v klasickém Řecku mluví o *locus amoenus*, jakémsi líbezném zákoutí se zelení, potůčkem a loukou s květy či zpěvným ptactvem, Řekové zrak obražejí hlavně ke krásám lidského těla, zatímco krajinným prvkům estetické hodnoty upírají. Ale pohořím v hornatém Řecku zaujatý pohled nejde odepřít. Horské hřebeny, tím spíš sopky a nejvíc Olymp tehdy budí úžas buďto jako necivilizovaná a divoká rodiště prapředků, nebo jako sídla bohů, kteří přísným okem svrchu dohlížíjí na pozemský svět. Každopádně jde o mrakovitá, mlžná a temná místa, kam není radno vkročit, nechce-li odvážlivec prodělat metamorfózu či dramatický životní zvrat.²⁶ Pohoří si vyloženě oblíbí jen grafoman Strabón (63 př. n. l. – 19 až 23 n. l.), který se v mnohasvazkových *Geografikách* vášnivě zaobírá kopci, horami a skalisky. K modernímu romantickému okouzlení horskými velikány má ale jeho střízlivý postoj zeměpisce ještě daleko.²⁷

Jenže už na přelomu letopočtů roste zájem o přírodní krásy mezi helénistickými Řeky a jejich západními sousedy. Římané začínají čím dál víc pocítovat kontrast mezi ruchem svých přelidněných měst a klidným prouděním idylického venkova, který obývají pastýři a rolníci. Venku, blíž přírodě a dál od svých kamenných *civitates*, si přitom občas dovedou užít i výhledy z návrší, na nichž si stavějí své vily. Během *otium*, tedy času relaxace a produktivní zahálky, někdy dokonce neváhají

vyšplhat na blízký kopec, aby se kochali zkulturněnou, zemědělsky obdělávanou krajinou. V oblíbě jsou však i odlehlejší Sabinské hory nebo Albanské vrchy ve vnitrozemí okolo Tuscula východně a jihovýchodně od Říma. Jde o primitivní výšlapy, které ale mají s moderními výlety do přírody le-dacos společného.²⁸ Pakliže Řeky a Římany fascinují i vyšší hory, pak jenom pro jejich historický a mytologický význam, nikoliv pro malebný půvab.²⁹ Když cestovatel Pausaniás (110–180 n. l.) brouzdá po Řecku, nevyhýbá se přitom ani horám, skalám a jeskyním, jenže ty ho přitahují proto, že zde buď kdysi došlo k lítému boji, nebo se tu v nějaké svatyni zabydlilo božstvo, anebo oboje: „*Ve skále je stopa po trojzubci; a to jsou prý důkazy toho, že Poseidón o zemi zápasil.*“³⁰ A pokud jde o skutečné velehory jako zubaté Alpy a Kavkaz, na ty je vůbec nejlepší pro jejich smrtonosnost, o které věděli své troufalý Hannibal (247–183 př. n. l.) i mytický Prométheus, zcela zapomenout.

Z hlediska estetického vnímání dnes není rozporuplnějšího biotopu, než je les. Temný, vlhký a hluboký hvozď nás znepokojuje, naopak prosvětlený lesík s květy a borůvkám nás při výletech radostně povznáší. Prastaré civilizace se divokých lesů spíše straní, ale už pocity antických Římanů jsou navzdory radikálnímu zbavování Apeninského poloostrova stromového porostu smíšené. Lesy jsou tehdy „*jak lákavě, tak zároveň odpudivě primitivní*“.³¹ Na jedné straně má totiž být les zdrojem zvěřiny, věšteg, kultovní plodnosti a mytických počátků lidstva i samotného Říma, na straně druhé jsou nekonečné hvozdy jako letitý Hercynský les, který se táhne jako hradba od Rýna přes Dunaj až k Labi, nehostinným barbarským územím Germánů. Posvátná úcta se tu snoubí s odporem. V éře císaře Tiberia (42 př. n. l. – 37 n. l.), který na rozdíl od svého otce Octaviana (63 př. n. l. – 14 n. l.) pronikne

lesnatým srdcem Germánie, se ale vyhrotil střet civilizovaného světa mramoru, zlata a hedvábí s barbarským světem dřeva, železa a kožešin. Představa ponurého hvozdu se záhy nato zbarví do ruda traumatem z krvavé porážky římské armády v mlžném Teutoburském lese (9 n. l.). Strach vkročit do zrádných hvozdu „*odpujících vzhledem a vzpomínkou*“, ³² píše Tacitus (cca 55–120 n. l.), pak ze sebe Římané už nesetřesou.

Ačkoli se na konci osmdesátých let 20. století potvrdilo, že k bitvě v Teutoburském lese došlo na úpatí hory Kalkriese, kde dnes stojí moderní muzeum, většina turistů stejně i nadále míří hlavně k monumentálnímu Arminiově pomníku, který stojí o 70 km dál směrem na jihovýchod.

Jako Hermannův pomník (Hermannsdenkmal) ho tu nechali roku 1875 s pompou instalovat němečtí nacionalisté, kteří z něho učinili turistickou atrakci.

Moře jako vystřižené z dnešních katalogů cestovek vyvolává v antice podobné rozpaky jako les. Ač je oporou řeckých thalasokracií, tedy systémů opřených o vládu nad mořským obchodem a dopravou, bývá širé nepropluté moře vnímáno jako tajemný svět, kde číhá nebezpečí.³³ O něco odlišnější situace ale panuje v Římě. Hlavní město impéria je za vlády julsko-klaudijských císařů (27 př. n. l. – 68 n. l.) nejen nesmírně bohaté, ale v létě i ukrutně parné místo, odkud se senátoři, zbohatlíci a zámožní kupci rádi prchají ochladit do nedalekých přímořských středisek.³⁴ Zazobaní Římané tak už tehdy,

podobně jako my dnes, ochotně tráví léto na pobřeží. Plinius Mladší (61–113 n. l.) se nemůže dočkat, až blízkému příteli v dopise vylicí půvab a přednosti své luxusní přímořské vily v Laurentu, vzdáleném sedmnáct mil od Říma. Jenže když se pochlubí, že jedním „*oknem je vidět i moře z poněkud větší, a tedy bezpečnější vzdálenosti*“,³⁵ zaznívá opět onen hluboce antický strach z nevyzpytatelného mořského živlu. Lákadlem na pobřeží tak není moderní dovádění ve vlnách, ale vzrušující zážitky, ne nepodobné těm v moderních turistických letoviscích. V ulicích přímořských destinací se tehdy potácejí opilí a hluční rekreanti, jiní nakupují suvenýry a debužírují v restauracích, další rybaří nebo se projíždějí podél pobřeží ve veslicích, ostatní navštěvují lázně, nevěstince, divadla a koncerty s tanečníky, akrobaty i žongléry, a zbylí pak jako nějací sportovní fanoušci zuřivě skandují v gladiátorských amfiteátrech: „*Pobřeží od Říma po Neapol je tehdy srovnatelné s dnešní francouzskou Riviérou.*“³⁶

Řím je toho času na vrcholu. Jeho území, které se rozpíná od skotských hranic na severu po Afriku na jihu a Persii na východě, pokrývá síť kvalitních silnic, umožňujících svižné přesuny vojsk, efektivní obchod i volnočasové cestování. Dobře zaužívaná trasa, po které bohatší Římané vyrážejí za památkami, vede přes Sicílii do Řecka, pak na východ do Malé Asie a záhy nato zahýbá do Egypta. Některé z oblíbených míst jsou i dnes nejpopulárnějšími turistickými zastávkami: města jako prorocké Delfy či Athény s akropolí, ostrovy Rhodos, Samothraké či Délos s apollinskou svatyní, Homérem zpopularizovaná Trója nebo Údolí králů a pyramidy v Gíze. Cestující Římany, *peregrinatores*, sem přivádí nejen touha spatřit lidskou zručnost a genialitu ztělesněnou starými sochami a slavnými budovami, ale i touha vyléčit zdravotní potíže, naděje vkládané do věštců nebo vášeň pro

divácké zážitky. Lékaři tehdy doporučují dlouhou plavbu za ozdravným vzduchem do Alexandrie nebo posilující lázeňské koupele v dnešních Vichy, Aix-en-Provence, Bathu, Wiesbadenu nebo Lipari. Za věštby se cestuje do eskulapských svatyní v Řecku a třeskatá atmosféra spektakulárních atletických her, vozatajských závodů či gladiátorských zápasů přivádí rozkurážené rekreanty do Velkého cirkusu nebo Kolosea v Římě.

Starořímská společnost si tak dopřává mnohé z toho, co je dnes pokládáno za typicky moderní turismus: svatyně plnicí role muzeí, přímořská letoviště, noční tahy městem, večere v módních restauracích, nevěstince a hotely, nepřehlédnutelná vyhlídková místa, lázně, obchody se suvenýry, upovídání a nudné průvodce, výstavní síně i nákupy. Strmý úpadek římského impéria ve 3. století však tyto doutnající uhlíky moderního turismu rychle zadusí: *„Bohaté společenské vrstvy se značně ztenčí, silnice se rozpadnou a krajinu zaplaví lupiči, zloději a gauneři, takže cestování se stane nebezpečným.“*³⁷

Středověk aneb Ustrašený zbožný poutník

Středověký člověk, který je s divočinou organicky srostlý, podřízený jejím rytmům, není schopen vykročit z přírody, poodstoupit od ní a se zaujetím Římana nebo moderního turistu ji nahlédnout jako krásnou krajinu. Jako kdysi antičtí Řekové, ani lidé středověku nedokáží celistvě uchopit přírodní scénérii svými smysly, vidí ji nespojitě, jako shluk míst a bodů: zvířata, květy, pole, lesy, řeky, jezera, hory, chrámy, vsi, města – jde o pouhé kulisy bez jeviště, *„pouhé popředí bez dálavy“*,³⁸ kterou středověký člověk neumí esteticky ocenit, tudíž ani procestovat.

Pozemský svět je ve středověku chápán jako prohnile hříšná díra, která sice zasluhuje pozornost lidí, ale jen proto, že je místem protilehlým ke světu Boha, s nímž je porovnávána.³⁹ Hranicí mezi touto pokleslou *civitas terrena* a vznešenou *civitas dei*, mezi pozemským a božským vesmírem jsou nebe-tyčné a oblaky zahalené horské svahy a štíty. Pokud tak ve středověku zahlédneme na pustých horských hřebenech lidské stopy, budou patřit nanejvýš mnichům, kteří se tu v klášterech asketicky očisťují od civilních požitků nebo čekají na zjevení, pomíneme-li ovšem nezlomné rytíře, kteří tu čeříce imaginaci kronikářů mají svádět divoké boje s draky: „*Síly dobra a zla na evropských skaliscích jsou ztělesněny jako svatí mužové a příšery, svádějící mezi sebou boj na život a na smrt.*“⁴⁰ Do- byvatel hor, který mohl na vrcholcích očekávat buďto spásu, anebo záhubu, k nim tudíž vzhlíží se strachem a bázní. A tak hory, natožpak lesnaté a skalisté „*velehory leží pro středověkého člověka většinou mimo oblast jeho zájmů i zálib.*“⁴¹

Ač lesy samotné překypují přírodními zdroji a jsou každodenním revírem lovcích, pastevců, drvoštěpů, uhlířů a sběračů lesních plodin, kteří pracují na jeho okraji, před nepro- stupnými lesy, horskými porosty a temnými hvozdy, kam nepro- nikne ani žilka slunečního svitu, znejistí i nejotřelejší rytíř. Vypravit se do nitra ponurého lesa, který podobně jako dnes budí zlé předtuchy, znamená opustit civilizaci a vydat se všanc jeho nástrahám: lesním démonům a zlovolným si- lám.

Také pobřeží mají ve středověku pověst nevstřícného mís- ta. Nezměrné oceány a moře jsou důkazem, že Stvoření zů- stalo nedokončeno. Rozpohybovaná tekutá masa slané vody, navíc plná živočichů a potvor, pro něž není v biblické rajske zahradě místo, je vnímána jako relikv prvotní substance, ze které vznikl svět, nebo jako pozůstatek biblické potopy. Je

Gigantické velryby, které útočí na koráby nebo které si námořníci pletou s ostrovy, jsou k vidění ve čtvrtém dílu spisu *Historia Animalium* Konrada Gessnera publikovaném v roce 1558.

hrozivým mementem velké katastrofy. Šum a burácení hněvivých příbojů jsou připomínkou hříchů předpotopních lidí, které kdysi spolklý vlny, „už jen jeho zvuk je trvalou výzvou k pokání a pobídkou k následování přímé a správné cesty“.⁴² Zajít posedět na pláž tak rozhodně není meditativním zážitkem a skočit do vody je proti zdravému středověkému rozumu.

Naopak ve vnitrozemí se po roce 1000 pomalu zvyšuje mobilita společnosti, která přispívá k výměně myšlenkového bohatství, rozkvětu umění a šíření náboženství. Ve středověku se tak na cestách míjejí žebraví tuláci, umělci a poslové, diplomati i preláti, kupci a obchodníci, univerzitní studenti

a vojáci. Dnešním turistům se ale podobají nejvíc poutníci prosící za uzdravení či vykoupení z hříchů, kteří míří do Jeruzaléma, Říma, Canterbury, Santiaga de Compostela, Cách, Hnězdna či Prahy.⁴³ Moderní bohapustý turismus prosvítá středověkými a novověkými poutěmi kajicníků svým přáním navštívit památku nebo spatřit krásné místo. Stejně jako tehdejší poutníci vstupují v cíli svých cest do svatyní, účastní se mší, zapalují svíčky, klaní se relikviím nebo upouštějí pár drobných, i každý slušný turista má dnes své nepsané rituály: nevyšplhat na Eiffelovu věž v Paříži, nevyfotit si Big Ben v Londýně, nenavštívit Schönbrunn ve Vídni a neprojit se po Karlově mostě v Praze je takřka rouháním. Poutník i turista se pak vracejí domů s pocitu emocionálního uspokojení, oba s kapsou plnou drobných suvenýrů.

Novověk aneb Zvědečtování přírody

Úsvit renesančního myšlení upozaduje Boha a vnímání přírody se během novověku zhodnotí rozum. Z pozorovaných věcí pomalu vyprchává jejich přísně alegorická a symbolická podstata a viděné předměty začínají odkazovat samy na sebe. Zvířata, řeky, lesy a hory tak probouzejí zájem člověka pro svou využitelnost, fyziologii, chování a tvar. Racionální zkoumání přírody tím prošlapává cestičku nejen moderním vědám, ale i moderní turistice, jejíž zárodky, položené v římské době, byly zardoušeny v pozdní antice. Vědecké poznávání má ale ještě daleko k současné empiricko-mechanistické vědě. Renesanční svět je zkoumán v anatomické paralele s živoucím organismem, s kameny coby kostmi, potoky coby žilami, stromy coby srstí, zvířaty coby parazity v ní, s nitrem coby dělohou rodící kovy a s bahnem coby špínou plodící

hmyz a měkkýše. Silné biologizující myšlení ovšem nebrání souběžné reorganizaci vnímání přírodního prostoru, vyvolané pokrokem v astronomii, kartografii, fyzice a matematice. Aritmetika skloubí dohromady rozkouskované přírodní prvky a geometrie dodá dvojrozměrné středověké krajině bez pozadí renesanční hloubku, kterou bude možné zmapovat, již brzy esteticky ocenit a později i cestopisně prošmejdít.

Jedním z prvních, kdo po smělém výšlapu zanechá písemnou stopu, je humanista Francesco Petrarca (1304–1374), který, inspirován četbou Tita Livie (59 př. n. l. – 17 n. l.), pojme roku 1336 bláznivý úmysl. S bratrem a průvodci se vyškrábe na Mons Ventosus (1912 m). Hoře sice po celou dobu vyčerpávající cesty nahoru ani jednou nepřisoudí půvab, ale na vrcholu zůstane stát jako přibitý, uhranut vzrušující výškou, větry „*a nespoutaným rozhledem*“.⁴⁴ Ranec podnětů pro rozvoj zoologie, botaniky, geografie, kartografie i horského krasocitu se pak roztrhne s Kolumbovým objevením Ameriky, které odkryje půvaby tropů, exotické fauny a flóry včetně „*velikých, krásných osázených hor*“.⁴⁵ Čím dál tím častější výlety do přírody a kopců se přitom objevují už s vynálezem malířské perspektivy okolo roku 1420, s popularizací olejomalby a s rozvíjením žánru krajinomalby italskými, ale hlavně německými a nizozemskými mistry v Zaalpi.⁴⁶ Navzdory nepochybné stylizaci velehor ze skic Leonarda da Vinciho (1452–1519) či groteskně kostrbatých skalisek s poustevníky Joachima Patiniera (cca 1480–1524) a Herriho Met de Bles (cca 1490 – po r. 1566), nemluvě o manýristicky hrozivých stržích, roklích a průrvách z malovaných dramat Pietera Bruegela st. (cca 1525–1569) a monumentálních horských valech podtrhujících apokalyptičnost výjevů Albrechta Altdorfera (cca 1480–1538), svědčí tato nová obrazotvornost o proměně postoje k horám: „*Bázlivost nahradil vnímavý přístup*.“⁴⁷

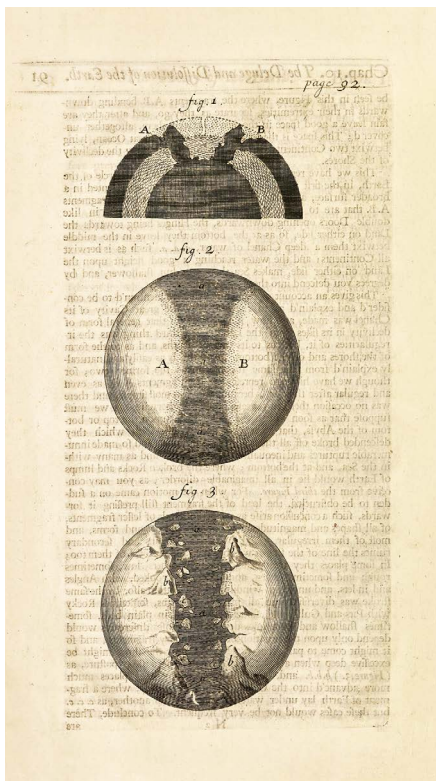
Jenže gigantické horské scenérie, jaké maluje Joos de Momper (1564–1635), v lidech spíš přiživují posvátnou bázeň, než aby zaučinkovaly jako pozvánka k výslapu za horskou nádhrou, na rozdíl od křesťanské literatury humanismu, která od poloviny 15. století začíná sbližovat nebeský božský svět s pozemským hříšným světem, *civitas dei* s *civitas terrena*. Svět lidí už neměl být chápán jako Bohem ponechaný svému osudu na pospas, ale jeho terénní rozmanitost je od nynějška živoucím dokladem božské kreativity, přičemž „*žádný prvek tohoto zázraku, ani rozpukaná skaliska, nebylo možné považovat za cosi nevzhledného*“.⁴⁸

Prvním doslova skalním stoupencem hor je švýcarský přírodovědec a lékař Conrad Gessner (1516–1565), který s kroužkem humanistů z Luzernu, Basileje a Curychu opakovaně vyráží do Alp. Nahoru ho sice žene chuť sbírat botanický materiál, ale jakmile šplhá po útesech nebo se protahuje skalními trhlinami, přepadá ho radostné vytržení ze samotného pobytu v horách, doprovázené nevidaně vzrušujícím estetickým prožitkem: „*Vždyť jak nesmírné potěšení a rozkoš ducha přináší pohled na obrovské masy hor a zvednutí hlavy vysoko, jakoby mezi mraky!*“⁴⁹ Místní legendy a báchorky o dracích ho přitom nechávají chladným. Učinit z něj praotce moderního horolezectví však nelze: „*Gessner, stejně jako jeho současníci, slézá hory jen kvůli pozorování rostlin nebo z jiných vědeckých důvodů; neleze, aby si zasportoval, ani aby se zabavil; určitě není schopným horolezcem ve smyslu, jak by se tento termín dal použít v době Whympera, Mummeryho a Stephena; nešplhá až na vrcholky hor, ale jen tam, kam ho přivedou jeho vědecké zájmy.*“⁵⁰ I když se Gessnerovy tištěné cestovní zprávy *De Montium Admiratione* z roku 1541 nebo *Descriptio Montis Fracti* z roku 1555 dočkají čtenářů, a byť se koncem 16. století objevují horské mapy a první tištěné průvodce po švýcarských Alpách,

které zaznačují první horské hostince, kapličky a stezky, drtivě většině lidí jsou hory stále lhostejné a výšlapy pokládají za absurdní výstřelky.⁵¹

O pár desítek let později začínají noví filozofové, teologové, geologové, malíři a básníci projevovat o přírodní krajinu nepokrytý zájem, který prohlubují okuláry nových optických přístrojů, sestrojených v 17. století. Dalekohled s mikroskopem odkrývají doposud neviditelné vesmíry a otevírají cesty teoriím o nekonečnosti prostoru, která vybízí k průzkumům. Rámy krajinomaleb, přibližující všední bukolické idyly, zklidněná rovinatá pobřeží a zalesněná i kopcovitá panoramata, se proměňují v otevřená okna lákající do přírody.⁵² Její malebná krása, kterou umělci vepisují do knížek a vmalovávají do obrazů, přitom začíná z básnických veršů, próz i pláten sice vyzařovat, ale hromadnou chuť vyrážet na výlety do divoké přírody zatím nepřivodí. V 17. století tak stále přetrvává odpor, nedůvěra či přinejmenším netečnost lidí vůči horám. Tyto postoje přizívají někteří literáti, kteří, buďto pro nechut, anebo jen metaforický zápal, o horách básní v patologických termínech, přičemž je pokládají za chorobné výrůstky, bradavice, puchýře, bulky či nádory. Jiní, jako filozof Thomas Hobbes (1588–1679) či spisovatel John Evelyn (1620–1706), hory připodobní k hromadě smetí nebo ke groteskně „*vystřčenému zadku*“.⁵³

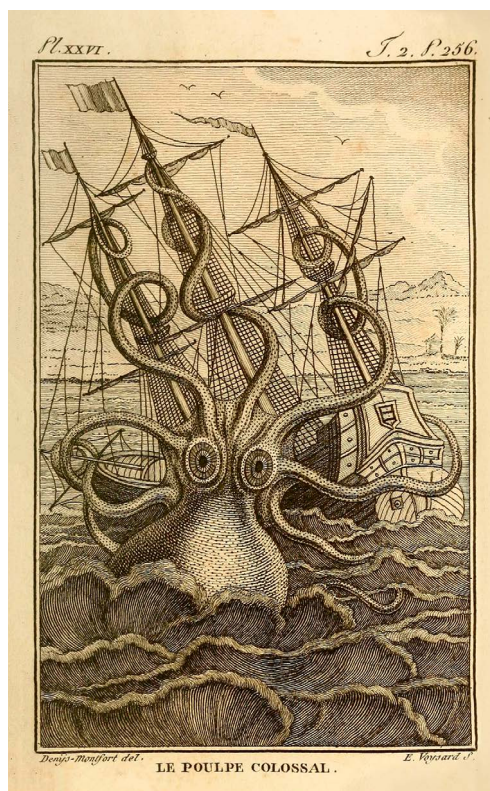
Horské masivy jsou také nepříjemnou připomínkou lidské pýchy a zkaženosti. Teolog Thomas Burnet (cca 1635–1715) se zamyslí nad důvody absence hor v knize *Genesis* a v roce 1681 vyrukuje s nebývale dramatickou teorií o vzniku světa. Země podle něj byla v dávnověku dokonale hladká jako vejce, načež ji apokalyptická povodeň coby Boží odplata rozerval a roztránila na litosférickou zmrštinu horstev. Pásky vyvrásněných pohoří a skalisek, které před potopou neexistovaly, tak

Thomas Burnet považuje biblický příběh o potopě spíše za alegorii než za skutečnou událost, třebaže existenci velké záplavy, Noema a archy nepopírá. Ač jsou jednotlivé fáze zrodu Země v Burnetově *Telluris Theoria Sacra* z roku 1681 dnes považovány za vědecky naivní, představují revoluční výsledek jeho snahy sblížit staré náboženské výklady o potopě s novými geologicko-filozofickými hypotézami.

jsou chápány jako jizvy po těchto Božích ranách, jako symboly pádu a „trosky zničeného světa“.⁵⁴ Do hor se tak dobrovolně uchylují jen banditi jako z obrazů Salvatora Rosy (1615–1673) nebo vyzábblí poustevníci, jak z jihu hlásí čeští kavalíři: „Dne 23. září ráno, když jsme se oblékli, šli jsme se [...] podívat nahoru na vrchol hory, kde neustále dlí jeden poustevník [...] jakoby uvězněn, aby sloužil bohu o samotě.“⁵⁵ Jenže Burnetova třaskavá kniha *Telluris Theoria Sacra* o děsivé geologické apokalypse se rozlétne po kuloárech intelektuálů a nejdobrodružnější z nich přiměje pohlédnout k horám nečekaně novým pohledem.⁵⁶

V Čechách tou dobou žije excentrický polyhistor Bohuslav Balbín (1621–1688). Už od mala si libuje v přírodních bizarnostech a o existenci horských obrů a draků píše se stejnou vážností jako o horské kráse: „Podle vyprávění předků je na té hoře [Bořeň] leccos zajímavého: byli tam prý spatřeni draci, jak vylétávají z jejich dutin a opět do nich zalétávají.“⁵⁷ Balbín navíc během toho, co jako místopisec zbrouzdá celé Čechy, začne předjímat turistické zlézání pustnoucích středověkých hradů, jejichž „zříceniny a veliké zbytky“⁵⁸ navštěvuje. Fascinován českou historií si o svém pátrání po hradních rozvalinách,

Malakolog Pierre Denys de Montfort (1766–1820) ve své *Histoire Naturelle Générale et Particulière des Mollusques* tvrdí ještě roku 1801, že takováto obří oliheň údajně napadla francouzskou loď u pobřeží Angoly. Moře a oceány jsou tou dobou stále rozporuplnými místy.

Pláž v holandské vesnici Scheveningen v roce 1900 obsypávají velcí i malí turisté, jak vidno na fotografii, ale už roku 1658 malíř Adriaen van de Velde (1636-1672) na svou malbu umísťuje nejen rybáře, ale i některé praktiky, které nemají k modernímu turismu daleko: trysek na koních, upřené pozorování moře i procházky po písku.

které trčí z českých kopců a skal, pořizuje ve slavných Rozmanitostech, vydávaných od roku 1679, dlouhý seznam: „*DĚVÍN. Hrad leží v rozsáhlých lesích na strmé skále u Mimoně. Před deseti lety jsem tam vystoupil. Je v něm podivuhodná studně více než tisíc loktů hluboká – obnáší totiž výšku celého kopce – , vysekaná do živé skály a nesmírného kamenného bloku. Tato práce trvala nepochybně mnoho let. Nic jiného kromě zřícenin zde neuvidíš. Hrad prý kdysi náležel Vartmberkům. Za paměti našich otců byl ještě obydlen a jeho majitelé – tuším Rederové – se pokoušeli o výrobu zlata. Tak mi aspoň vyprávěla stařena, která sloužila v kuchyni a bydlela na hradě. Připletla ovšem do svého vyprávění i povídačky, které sem nepatří.*“⁵⁹

Před „*strašlivými hvozdy*“⁶⁰ má ale respekt i otrlý jezovita Balbín. Lesy nadále zůstávají ponurým místem, kam se uchylují jen poustevníci, zběhové a psanci. Jde sice o oblíbená rejdiště mocné šlechty, jenže ta se tu nanejvýš prohání na koních během kratochvilného lovu, kdy pozoruje kořist, nikoliv krásu stromoví. Proměňovat se ale začínají mořská pobřeží, která se stávají oblíbeným pozadím holandských krajinomaleb a cílem badatelských výprav geologů a paleontologů,⁶¹ jejichž nálezy fosilií v 18. století významně přispějí k nečekané proměně zakoušení času i prostoru a záhy nato ke zrodu plnohodnotného turistického prožitku.

Novověk aneb Úpadek kavalířských cest

Stoupající mobilita „*v éře dostavníku*“⁶² přeje cestám do zahraničních evropských měst. Zvyk opustit na několik měsíců, nebo dokonce let rodinu a procestovat Evropu je po tři staletí výsadou šlechty. Od konce 16. století jsou tyto kavalířské cesty (*Grand Tour*), které upevňují stavovskou identitu a posilují

vědomí společenské exkluzivity, posledním stupněm výchovy a vzdělávání šlechtických mladíků v prvních dvaceti letech jejich života. Sbírání zkušeností během cest jim má dopomoci k získání společenského renomé a patřičných úřadů či funkcí. Mladí urozenci tak zaopatření důležitými adresami houfně vyrazí do zemí střední, jižní a západní Evropy, v ideálním případě s vlastním kočárem, pod dohledem hofmistra, s péčí a ochranou komorníka i lokaje, vybaveni plnou šperkovnicí a glejty. Učí se orientaci i sebeprosazování v zahraničí, navazují užitečné kontakty a oblomují se v cizích jazycích. Kavalírské cesty, které citelně zatěžují rodinný rozpočet, tedy nejsou žádným zábavným úletem, ale vzdělávací a socializační praktikou.⁶³

Průběh a cíle těchto dlouhých výprav jsou přitom v případě střeoevropských šlechtických synů různorodé a dosti se liší v závislosti na postavení rodiny, na životních plánech daného urozence i na typu náboženského vyznání či aktuálním módním trendu.⁶⁴ Urozený mladík má pobýt na některé ze slavných zahraničních univerzit, poznat svět na kurfiřtském či královském dvoře, nasát vzduch italských nebo západoevropských měst, ale může se také přimotat do válečného konfliktu. Vzdělávací a socializační rozměr cest pak podtrhují i odbočky do uměleckých sbírek a galerií, které mají pomáhat urozeným s reprezentací při společenském styku s rovnorodými členy jejich stavu. Střet s uměním má kultivovat šlechtický vkus a dotvářet společenskou výjimečnost urozence coby kulturně nadřazeného tvora, zcela odlišného od nezcestovalého lidu. Samozřejmě už tehdy existuje pomyslný rejstřík pozoruhodností, které si je třeba jako zhlédnuté odškrtnout, jenže k nejdůležitějším atrakcím patří korunované hlavy či jiné celebrity předmoderních časů. Posedlost přírodou, historií a historickými památkami v té podobě, jak

ji coby moderní turisté známe dnes, zůstává myšlenkovému obzoru šlechtických kavalírů cizí.⁶⁵

Od poloviny 18. století ztrácejí kavalírské cesty nejen v habsburském mocnářství, ale i v celé střední a západní Evropě charakter přísného kurikula a dostávají se do krize. Někdejší cesty se již v průběhu 17. století stácejí od poutí po univerzitách ke studiu na šlechtických akademiích, které slibují ovládnutí patřičných způsobů chování, aby mladý šlechtic mohl zaujmout teplé místo ve dvorském aparátu. Trasy, které i nadále předurčuje katolická víra, se pak s příchodem raně osvícenského myšlení racionalizují a sílí snahy kavalírů sloužit nejen panovníkovi u dvora, ale i vlasti a „obecnému dobru“ v některé z byrokratizujících se institucí v hlavním městě. Čím dál tím víc tak od počátku 18. století patří k dobrému tónu nastoupit intenzivní právnické studium na některé z moderních západních univerzit, nejlépe v protestantské atmosféře Leidenu, Lipska nebo Štrasburku, a posléze ještě krátce cestovat po dalších zemích.⁶⁶ Stále běžnějším členem doprovodu šlechtice se stává také malíř, který procestované krajiny fixuje rychlými akvarelovými malbami.⁶⁷ Tyto cesty urozených mužů tak pokládají základy prostoru, který budou moci turisticky zhlédnout a zakusit pozdější Evropané.

Už během druhé poloviny 18. století si kavalírské cesty směle přivlastňuje i úzká vrstva inteligence z řad měšťanstva. Ta na západoevropských cestách může oproti předchozímu věku profitovat ze zvýšených bezpečnostních opatření proti silničním banditům, kvalitnějších služeb v herbercích a hostincích i houstnoucích spojů poštovních dostavníků, které začínají od počátku 18. století díky stále kvalitnějším mechanickým hodinám vyjíždět z přeprahacích stanic s dříve nevídanou pravidelností. Otevírají se tak nové cestovní možnosti. Poznatky dříve čerpané z cestopisů v pohodlných kreslech

Synové říšského hraběte Franze Konrada von Stadion se s hofmistrem okolo roku 1780 vrací ze své kavalírské cesty, jejíž průběh dokládá, do jaké krize se aristokratické cestování tou dobou dostává. Paříž a Versailles, které bylo donedávna považováno za vrcholný cíl šlechtických kavalírů, dva mladíci považují za místa, kde bují lidská nafoukanost, marnotratnost a bezduchost. Pod nadvládou osvícenství se cesty, které začíná zabarvovat měšťanská morálka, stávají prostředkem k zušlechťování mravů a rozvíjení racionálních poznatků. Cestování, nad nímž se smráká, už nemá přispívat ke kariéernímu postupu feudálů, ale má sloužit obecnému společenskému blahu a vlasti.

měšťanům nestačí. Nový mrav velí vycestovat a o všem se na vlastní oči přesvědčit. Bezprostřední pozorování a hodnocení cizího, nového a neznámého na cestách se tak stává prvořadou součástí výstavby kritického rozumu, který bude nezbytným předpokladem nezávislosti osvíceného člověka.⁶⁸

Měšťanská kavalírská cesta, zprvu posměšně nazývaná *Petit Grand Tour*, nemá natolik pevnou strukturu, jakou mívala

její tradiční šlechtická verze, nicméně nechybí náležitý seznam pozoruhodných míst, která stojí za návštěvu. Evropa se touto dobou totiž začíná razantně proměňovat, což se popisuje na dojmech, které si cestující přivážejí s sebou ze zahraničí domů. Tradičními lákadly se tak stávají především západní metropole jako Paříž a Londýn, kde se působivá setkání s vymoženostmi průmyslové revoluce coby úspěchy osvětské vědy, ale i střety s odvrácenou stránkou industrializace stávají nezapomenutelnými zážitky. Tyto cesty se přitom neomezují pouze na mladíky, i když mezi cestujícími i nadále převažují. Také jde mnohem častěji o osamělé cestování, rozhodně více než v případě tehdejších šlechtických cest či dnešního turismu. A také už se nejedná pouze o muže, byť vzhledem k dobovým společenským konvencím a morálce ženy stále podnikají takové výpravy jen zřídka-kdy.⁶⁹ Během prvních desetiletí 19. století bude zanechávat turistka, natožpak osamocená, dojem čehosi nepatřičného, jak ukazuje zážitek rakouské autorky Idy Pfeifferové (1797–1858) v Itálii z roku 1842: „V Palermu nezůstali jen uličníci státi, aby na mne troubili, ale i vážné osoby mi tu čest prokazovaly, ať já šla nebo jela. Když mě napadlo, jistě paní na příčinu se zeptati, aby mi řekla, snad-li můj oblek směšný neb urážlivý není, odpověděla tato: oblek ani směšný ani urážlivý není, jenom ta okolnost prý u mne se naskýtá, že já, jako paní, se služebníkem sama jdu nebo jedu. – V Sicílii to bylo cosi neobyčejného, tu šly buď dvě, buď tři paničky pohromadě, neb paní s pánem. Nyní jsem sice příčinu věděla, ale pro to přece od svého neustoupila, chodila jak vždy se svým služebníkem semotam a raději se nechala vysmáti, než abych někomu nepřiležitost dělala, aby všude se mnou chodil. Zprvu bylo mi to kvákání protivné, ale na všechno člověk zvykne, a tak i se mnou se dálo.“⁷⁰ Spontaneita, nestálost a nezávislý pohyb, které cestování v představách společnosti evokuje, odporují

ženské „přirozenosti“ a stereotypu ženy přikované k plotně, koštěti a krbu. Ještě roku 1905 si při cestách po Dolomitech spisovatelka Anna Řeháková (1850–1937) nad společenskými předsudky vůči osamoceným turistkám povzdechne: *„Nevím, nevím, zač by prohlásili takovou ubohou turistku bez matky neb gardedámy, když by učinila to co miss Coobová v Corvaře, jež na jednu z čista jasna rozjela se na několik dní do Bajrajtu, aby si co nadšená Wagnerianka poslechla Parsívala. Byl by to as zdrcující soud, který by jí, ztřeštěnou dobrodružku, stihnul, neb podobné chování jest nad všechnu pochopnost šosácké úzkoprsosti.“*⁷¹

Edukační náplň měšťanských kavalírských cest se pak chápě v mnohem širším pojetí. Přísliby budoucích kariérních úspěchů jsou zvolna upozadovány vágním motivem služby lidskému „Pokroku“, tak jak se zrodil v hlavách Immanuela Kanta (1724–1804) a Voltaira (1694–1778). Učené cesty tak mají přispět i ke zlepšení života těch, co zůstávají doma. Zároveň však jádrem měšťanského cestování plynule prorůstá i moderní individualismus: probouzí se touha po egoistickém a zvláště nekonkrétním povznesení srdce. Cesty vedoucí stále častěji také do přírodní krajiny už nemají střízlivé racionální mysli přinášet vědomosti a nové společenské styky, ale mají vést k silnému pohnutí nitra a k utváření sentimentální cestovatelské duše,⁷² což předjímá pozdější popularitu spontánních turistických výletů plných zážitků, rozptýlení a zábavy.

Měšťany osvícenského věku, posedlé pílí, cílevědomostí a smyslem pro povinnost a řád, ovšem takovéto trestuhodné mrhání časem ztrapňuje a přivádí do nepříjemných rozpaků. Měšťanské elity si vysoce cení činorodost, rozvážnost i střídmost a svůj žebříček mravních hodnot nezřídka konfrontují s životním stylem šlechty, kterou vnímají jako zlenivělou, mravně zhýralou, bezcitnou a nezodpovědnou.

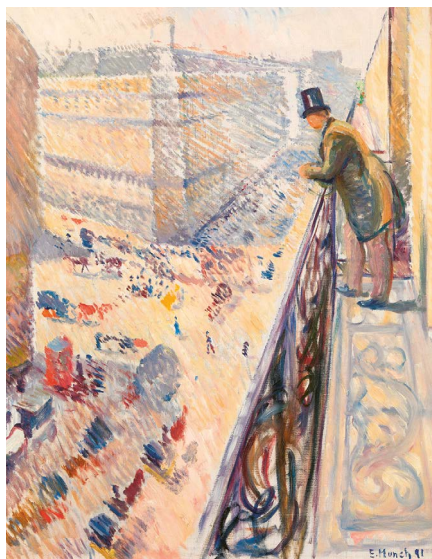
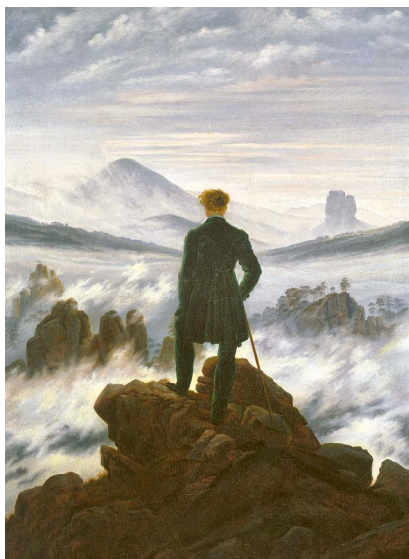
Proto si existenci svých zahálčivých výprav ospravedlňují jejich přioděním do starších praktických motivů: vzdělávání či mezikulturní výměny – v případě cest do měst, a tělesného zotavování – v případě cest do lázní či přírody.⁷³ Asi jako když si majitel obchodu se soukenným zbožím, osvícenský intelektuál, malíř a jeden ze zakladatelů českých dějin umění Jan Jakub Quirin Jahn (1739–1802) usmyslí v létě roku 1797 procestovat Rokycansko a Kralovicko v západních Čechách, kde hodlá zmapovat malířské památky: *„Protřásání ve voze a různé menší procházky v obcích, kde jsem se zastavil a vyhledával umělecké památky, mi zabezpečily dobrou a klidnou noc. Připadám si teď čilý a po celý den daleko práce schopnější, k čemuž nemálo přispěly měnící se výhledy a zdravý a čistý vzduch zde, takže náš učený badatel lékař Mayer, který mi navrhl tuto cestu na zotavenou po mé dlouhé nemoci, shledá, že jeho úsilí bylo korunováno úspěchem. Byl jsem včera po celý den v pohybu a venku v přírodě.“*⁷⁴

Měšťanům, kteří navenek šlechtu a její údajně odvázaný a citově vyprahlý palácový život zesměšňují, tak nakonec nic nebrání v úsilí odpozorovávat a napodobovat různé formy šlechtických zábav, kam vedle salonků či návštěv veřejných atrakcí spadají právě i výlety, podnikané jak z domova, tak i během cest. Racionální důvody pro skrytí těchto rozpustilých turistických úprků „ven“ či prostě „někam jinam“, které jsou sice skromnější, zato ale v nich má být více upřímnosti, skutečné radosti, citu a procítěnosti, se najdou vždycky.⁷⁵ Jenže cosi jako lidská láska k přírodě není ničím odvěkým ani samozřejmým. V další kapitole se dovíme, jak se přírodní krajina, natož divoká, začíná v 18. století těšit stejně jako industriální rozvoj a velkoměstský ruch nebyvale vášnivému zájmu. Vysvětlíme si, proč se nad cestováním smráká. A povíme si, v čem tkví modernost turisty i to, jak souvisí jeho zrod s proměnou vnímání času a prostoru okolo roku 1800.

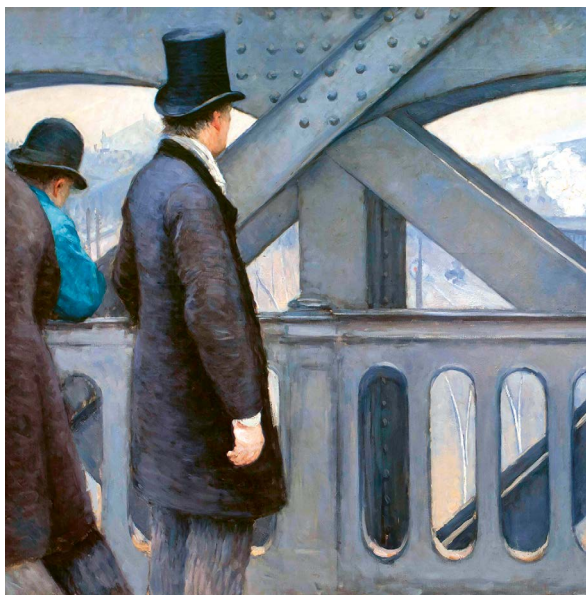
ZČASOVĚNÍ SVĚTA: ZROD TURISMU

Cestování je na sklonku 18. století tvořeno rozmanitou spleť motivů, prožitků a představ, které ale v jádru začne stmelovat nová praktika: turistické zírání (*Tourist Gaze*).⁷⁶ Nejde přitom jen o upřené prohlížení krajinných a městských prvků, které se na cestách svou mimořádností vymykají všední, nudné a nezáživné každodennosti domova. Tento bedlivý turistický pohled hlavně naplňuje člověka dříve nepocitovanými emocemi: romanticko-nostalgickou touhou po ztracených divokých rájích a osvícenským sněním o fascinujících produktech industrializace. Tyto ryze moderní praemoce jsou plodem myšlenky civilizačního „Pokroku“, nad jehož dopady se během 18. století mezi vzdělanci vášnivě diskutuje a který si získává své skalní stoupence, ale i zaryté odpůrce. Pokrokový optimismus a pokrokový pesimismus, tedy osvícenství a romantismus, jsou přitom dvě tváře téhož nástroje, pomocí kterého lidé novým způsobem protikladně uchopují okolní svět a přírodu.⁷⁷ Tímto nástrojem je čas, jehož vnímání se na přelomu 18. a 19. století proměňuje, v důsledku čehož se mění i lidské chápání okolního světa.

Právě revoluční změna prožívání času okolo roku 1800 transformuje předmoderní cestovatele, kteří doposud byli k horám, lesům a mořím neteční, v moderní turisty, náhle zapálené pro divokou přírodu i pro metropole rozvíbrotané průmyslem. Turisté svým pohledem, který najednou zabarvuje ohromení, úcta a krasocit, zírají na skalnaté velehory,

namáhavě šplhají do kopců, vzrušeně prolézají středověké zříceniny, posrkávají vodu z minerálních zřidel v lesnatých podhůřích a noří se do slaných mořských vln. Dělají vše, čeho se jim nedostává v přecivilizovaných městech, která zasáhla industrializace. Jenže turisté dovedou zcela protismyslně zírat stejně udiveně i na průmyslové výdobytky v industriálních metropolích, navštěvují světové výstavy, inscenující stav technické pokročilosti jako atrakci, dobrovolně se vystavují zrychlujícímu velkoměstskému ruchu a nevadí jim ubavit se k smrti uvnitř napráskaných lunaparků. Dělají tedy i vše, co má s pobytem v přírodě pramálo společného. V každém případě moderní turisté své cesty prožívají a smyslově uchopují jinak než předmoderní cestovatelé ve starém časovém režimu. Pojďme se nyní podívat blíže na to, v čem přesně tkví tato zatím nejasná proměna společenského vnímání času a jakým způsobem přivodí zrod moderních turistů.

Nejikoničtějším ztvárněním „turistického zírání“ je zkyčovatělý obraz horského turisty od Caspara Davida Friedricha z roku 1818, ale i obraz turisty oslněného rozechvělým metropolitním bulvárem od Edvarda Muncha z roku 1891 nebo malba velkoměstského turistu s pohledem přikovaným na moderní průmyslovou architekturu a parní železnici od Gustava Caillebotta z roku 1877.

Zčasování myšlení

Ve středověku je zoufalá závislost společnosti na přírodě příčinou „*všeobecného nezájmu o čas*“.⁷⁸ Ten je natolik silný, že lidé nejsou schopni pocítovat rozdíl mezi minulostí, přítomností a budoucností. Dávnověk je vnímán jako nejzazší okraj přítomnosti, takže když se křižáci koncem 11. století vypraví do Svaté země, nevěří, „*že jdou potrestat potomky Kristových katů, nýbrž ty katany samotné*“.⁷⁹ Ještě pozdně barokní vzdělanec není s to jednotlivé časové roviny spolehlivě rozlišit, o čemž svědčí tehdejší knižní ilustrace a divadelní hry, které sice ztvárňují příběhy odehrávající se ve středověku, ale postavy se ahistoricky pohybují v barokních kulisách a kostýmech. Jejich autoři vůbec nedbají o historickou věrnost. Mezi dimenzemi včerejší minulosti, dnešní přítomnosti a zítřejší

budoucnosti tehdy není kvalitativní rozdíl a v hlavě se slévají v jednu soutvarou, do široka rozlitou kaluž strnulé přítomnosti.⁸⁰

Jenže to se koncem 18. století náhle změní. V mysli člověka se čas rozeběhne a převládne nově nabyté vědomí, že mezi přítomnými současníky a jejich minulými předky zeje propastný rozdíl.⁸¹ Dochází ke zrození „moderního člověka, který si plně uvědomuje dějinnost všeho přítomného i relativnost všech názorů“,⁸² vlivem čehož se zároveň otevírá horizont budoucnosti, která už není předurčená Biblií a motivovaná úsilím o křesťanskou spásu, ale je v nejistotě obávaná, anebo naopak otevřená příznivým scénářům.⁸³ Budoucnost, od níž lidé přestávají očekávat, že bude vypadat jako minulost, znepokojuje nepřátele průmyslového „Pokroku“. Ti proto svůj pohled obracejí zpět do této nově objevené minulosti, ke starým pořádkům a ztraceným jistotám předků. Obránci industriálního „Pokroku“ naopak minulost odvrhují a vpřed do budoucnosti nejenže hledí s oblibou, ale navíc ji rádi zaplňují svými nadšeně sprádanými utopickými vizemi. Proměna způsobu, jakým člověk vnímá čas, pointuje historik Václav Smyčka (1988), je natolik radikální, že „zatímco ještě v druhé třetině 18. století mohl historický aktér beze všeho považovat za svého duchovního současníka Cicerona či Aristotela, po roce 1800 se stává toto duchovní spojení ve své někdejší bezprostřednosti nemožným“.⁸⁴ V lidech se právě tehdy pevně usadí ryze moderní pocit zásadní historické proměnlivosti světa, pocit, že čas běží, a tím se člení na nenávratně uběhlou minulost, zúženou přechodnou přítomnost a blížící se budoucnost, plnou netušených možností.

Toto zčasování, tuto temporalizaci vyvolává složitý komplex faktorů, které se v průběhu 18. století vzájemně prolínají. Prvním z nich je Velká francouzská revoluce, otrásající

feudálními základy evropské společnosti, koaliční války a napoleonské převálcování Evropy. Zprávy o průběhu francouzského politického vření, popravě krále, rušení šlechtických výsad, rozdělování půdy rolníkům a vyhlásování občanských práv jsou natolik ohromující, že se zdají překonat jakékoliv dosavadní zkušenosti. Vnímavější doboví pozorovatelé mají okolo roku 1800 pocit, že poslední dlouhá staletí nemohou vykázat ani zlomek těchto naprosto převratných událostí, jež v sobě najednou stěsnává jejich krátká několikaletá přítomnost. Čas jako by zrychlil a veškeré existující znalosti, kterými historie poskytovala lidem měřítko, opory a příkladné vzory, jsou teď coby zbezvýznamněné haraburdí revolučními událostmi ve Francii odklizeny z proměnlivé přítomnosti pryč na nově objevené smetiště zvané minulost, což zároveň otevírá širý horizont nejisté budoucnosti.⁸⁵

Druhou příčinou zčasování světa je nárůst objemu vytištěných knih a nahromadění znalostí na sklonku 18. století. Kapitalizace knižních trhů, přesunutí literárního centra z Frankfurtu nad Mohanem do Lipska a přechod od směnného obchodu k finančnímu velkoobchodu vede ke knižní revoluci s rapidním zrychlením produkce nových titulů. Reakcí na rostoucí tempo knižní produkce a snahou o zpřehlednění dosavadního vědění jsou od druhé třetiny 18. století rozsáhlé slovníkové projekty, které mají hromadící se znalosti zpřehledňovat, učinit je dohledatelnými a mají zabránit jejich ztrátám. S výbuchem knižní revoluce na konci 18. století se však slovníkové projekty zhroutí. Nestíhají totiž vědeckou produkci, akcelеровanou zrychlujícím se tempem nových tiskařských technologií, registrovat. To vede k truchlivému domnění, že se podstatná část poznatků a vědění vlivem nemilosrdně plynoucího času ztrácí a upadá do minulosti, kterou si tím člověk začíná stále jasněji uvědomovat. A tak

zlomek středověké básně, jenž v roce 1750 ještě nebudil žádnou pozornost, bude roku 1800 náhle působit jako mimořádně vzácný a cenný pozůstatek dávnověku, který je třeba ochránit před zkázonosným zubem času.⁸⁶

Třetí příčinou zčasování světa jsou převratné objevy a teorie biologů, paleontologů a geologů, které se postupně během 18. století začínají kupit. V průběhu 17. století slábnou staré renesanční představy o živosti a samoplození Země. Nová mínění, že příroda není schopna tvořit, nýbrž že se organismy samovolně množí na „neživé“ půdě, šla tehdy ruku v ruce s vlivným deistickým přesvědčením, že Bůh kdysi stvořil život a svět s jeho pravidly jednou a provždy, bez dalšího angažmá v pozemském vývoji. Se stávajícím chápáním času však otrásá až evoluční myšlení, které v 18. století pomalu nastupuje společně s novým přesvědčením o viditelných proměnách zemského povrchu. Fantastické představy o zkamenělinách spadlých z Měsíce či schránkách měkkýšů nalezených ve vysokých horách, jejichž vývoj tvůrčí síla samoploditelky Země nedotáhla do konce, jsou postupně vyvraceny novým zkoumáním. A tak jsou fosilie, renesancí chápané jako hříčky přírody, nově považovány za zkamenělé pozůstatky organismů zprvu stále žijících, ale postupně i živočichů již dávno vymřelých. Geologické a paleontologické úvahy jsou přitom skandální, neboť otrásají vírou v neměnný Boží řád a nabourávají přesvědčení o stávajícím stáří Země, jejíž vývoj mají nově ovlivňovat klimatické a geologické vlivy. Svět tak již nadále nebyl stvořen během sedmi dní. Z Bible odvozených 6000 let narůstá na desetinásobek.⁸⁷

Čas se postupně stává univerzálním měřítkem a do nitra všeho proniká hluboká historičnost. Ve vědách 18. století jsou věci postupně řazeny na časovou osu. Už nejsou klasifikovány staticky podle povrchového vzhledu, „ale strukturálně

*dynamicky podle pohyblivého času, podle skrytých dějin, podle vývojových stádií“.*⁸⁸ Starší, neevolucionistická, na vnějších podobnostech založená „taxonomie“ – do níž ještě spadá např. zoologická a botanická nomenklatura Carla Linného (1707–1778) z roku 1735 či klasifikace přírodních krás Johanna Georga Sulzera (1720–1779) z roku 1750 – ustupuje „genealogii“, založené na hluboké historicitě.⁸⁹ Genealogický princip, který spočívá na představě pomíjejícího času, proniká do uspořádání všech známých věcí. Stejně jako člověk objevuje sebe sama v hlubinách svých tělesných útrob, „*uvnitř lebky, ve svých údech a v celém žebrovi své fyziologie*“,⁹⁰ i dosavadní znalosti o světě se utříděné na mělké synchronní tabulce náhle diachronně propadají do své historické hloubky. „*Při pohledu na skály*“, hloubá po cestě Porýním roku 1806 filozof Friedrich von Schlegel (1772–1829), „*cítíme vždy přírodu samu; neboť jen v těchto pomnících starých časů přírody, když se nám před očima v hrubých rysech vynořuje paměť a historie, zahlédneme hloubku tohoto vznešeného pojmu, která ještě nemusí vyvstat při požitku z libivého zemského povrchu*“.⁹¹ Člověk v horách nahlédne do zemské půdy a prazákladů světa. „*V horách a nikde jinde je nutné studovat minulost Země*“,⁹² píše roku 1805 ve svém tištěném průvodci po Krkonoších geolog Joseph Carl Eduard Hoser (1770–1848). Nejen pohoří, ale i mořská pobřeží se tak proměňují v očích tehdejších badatelů v pomyslné „*archivy Země*“,⁹³ jak píše historik Alain Corbin (1936). Odkrývání navrstvených sedimentů na úbočích hor nebo v útesech na nehostinných mořských pobřežích je fascinující cestou zpět do mladších let naší planety. Všechno, lidé, zvířata, rostliny, jazyky, móda i vkus, podléhá novému zčasování a fragmentární pozůstatky, které se náhle začínají před očima zjevovat, je možné hledat a sbírat. Divoké písčité pláže ukrývající zkameněliny, které budí otazníky nad stářím Země,

pak už v 17. století vedou k probouzení prvních turistických praktik. Vědecký zájem totiž proměňuje kdysi odpudivá místa v přitažlivý cíl kavalírských cest a z mušlí dělá atraktivní suvenýry, jak vidno například u mladých Šternberků, kteří se roku 1663 dokodrcají do flanderského Oostende: „*Složice tu naše věci, jsouce ještě asi jednu hodinu do večera, za bránu k moři sme šli, je veliké, snad bez konce, shlídli. Při ňom skořápky malé velmi pěkné zbírali a je náležitě spytovali.*“⁹⁴

Pokud starý řád věcí dělil přírodu podle vnějších podobností na čistou a nečistou, tvory vznešené („božští“ ptáci) a neušlechtilé („dábelské“ opice), kde červ, úhoř a had patřili k různým typům téhož druhu a kde delfín byl rybou stejně jako žralok, pak nový řád věcí, prostoupený historičností, odhaluje pod povrchem taxonomického systému, který byl založen na vnějších podobnostech, genealogickou jedinečnost. Klíč k třídění teď spočívá v hlubinách evoluční podstaty organismů. Nyní všichni ti červi a úhoři nebo delfíni a žraloci mají společného málo a začínají reprezentovat různé stupně vzestupného evolučního řetězce. Na špičce tohoto biologického chronometru se přitom skví člověk, přesněji řečeno bílý evropský muž. A čím blíže je mu nějaký druh, tím výš takový species stojí v časovělém vývojovém řetězci tvorstva. A tak je na této hierarchizované ose tentokrát pták položen níže než kůň a ten je zase níže než opice, nad níž se hrdě prsí člověk.⁹⁵

Nový časový režim se koncem 18. století rozšiřuje mezi vzdělanými měšťanskými čtenáři také prostřednictvím inovativních historiografických žánrů, jako jsou univerzální dějiny, kulturní dějiny nebo filozofie dějin. S jejich pomocí si společnost začíná temporalizovat vlastní zkušenost, což vede k přesvědčení o výrazné proměnlivosti lidského rodu. Logiku dějin, které se coby sféra působení Boží moci odvíjejí

Zatímco v 16. století panuje skálopevná víra, že zkameněliny jsou výsledkem hravosti přírody, která všelijaké ryby a šneky do kamene vymalovala, tak paleontolog Agostino Scilla (1629–1700) roku 1670 prohlásí, že fosilie jsou „*hříčkou času, nikoliv přírody*“. Alegorický frontispis v jeho stěžejním díle *Marné spekulace rozčarované rozumem* (*La vana speculazione disingannata dal senso*) ztvárňuje mladistvý Rozum, který v ruce drží mořského ježka a mušli, aby si je mohla nevěřící postava Marné spekulace dobře prohlédnout. Postava Rozumu při tom ukazuje na nejružnější zkameněliny rozseté po zemi, čímž naznačuje, že se stačí jen rozumně podívat, aby člověku došlo, že jde o organické pozůstatky kdysi živých bytostí.

od stvoření světa přes příchod Krista až k Poslednímu soudu, vytěsňuje nový výkladový model osvícenců o postupném vyvíjení „lidské přirozenosti“. Osvícenci tak jednotlivé události dějin začínají ztotožňovat s fázemi lidského života: dětství, jinošství, dospělost. Evropské dějiny tak spojením s časem získávají dynamiku, zatímco evropský člověk v nich plasticitu. Vertikální prohloubení veškerých dějin lidstva od počátku do přítomnosti kráčí přitom ruku v ruce s horizontálním rozšiřováním univerzálního poznávání na východ a severoevropské regiony i na mimoevropské oblasti, jako je Čína, Indie a Japonsko. Jenže tím množství historických poznatků nebyvalou měrou narůstá, a pro snadnější syntetické uchopení je proto zapotřebí objem vědění redukovat. Pro tyto účely si osvícenci vytvářejí kategorii kultury, která jim umožňuje vnést do různorodého historického materiálu jednotu potřebnou ke srovnávání geograficky odlehklých společností. Tímto historiografickým konstruktérstvím vzniká představa o „současnosti nesoučasného“, tedy o tom, že se

jednotlivé mimoevropské kultury a společnosti nacházejí na nižších, zaostalejších stupních téhož univerzálního vývoje dějin, jímž prošly rozvinuté společnosti Evropy, která ční na pomyslné špici nepřetržitého vektoru „Pokroku“.⁹⁶ Pojmy jako (mimo)evropský a (ne)západní je tudíž třeba dát do závorky, neboť obnášejí nejen geografické, ale i politické významy. Jsou do nich promítnuty ideologické plány, společenské nerovnosti i představy o mocenských hierarchiích. „Západ“ přitom v 19. století zahrnuje z tohoto hlediska jen část Evropy a USA, zatímco „neevropský“ a „mimoevropský“ svět představuje Afrika, Asie, Latinská Amerika, Austrálie i Oceánie, včetně mnoha kulturně i nábožensky nesourodých míst: metropolí jako Káhira, Dillí, Kapské Město, sotva osídlených pouštních a stepních oblastí, tropických i horských krajů, kolonií i po dlouhá desetiletí nezávislých zemí – tedy 90 % celkového počtu obyvatel Země.⁹⁷ V myšlenkách evropských turistů se pak tyto kraje jeví jako „zaostalé“, „opožděné“, „necivilizované“, „nemoderní“, „předmoderní“ či „archaické“, a to v negativním i pozitivním smyslu. „Civilizovaný“, „moderní“ či „kulturní“, chronotopicky řečeno, „pokročilý“ nebo „rozvinutý“ „Západ“ si tak do tohoto pomyslného „zbytku“ světa promítá vše, čím on sám není, a současně si nárokuje právo tyto oblasti „zkulturnit“, „zmodernizovat“, „zcivilizovat“, tedy násilně kolonizovat,⁹⁸ anebo alespoň zcestovat.

Zčasování cest aneb Chronotopy

Myšlení o „současnosti nesoučasného“ – vývojovém odstupu mezi národy v centru a národy na periferiích –, ze kterého čerpá idea „Pokroku“, vede k domněnku, že na okrajích zmapovaného světa lze spatřit zakonzervované zbytky dávno

Během 19. století převládá v Evropě moderní myšlenka, že všechny kultury na světě procházejí stejným vývojem, ale každá jiným tempem: v téže historickém okamžiku vedle sebe existují společenské jevy, které náleží různým etapám vývoje lidstva. Společenská proměna je tím redukována na rychlost, kterou západní společnosti vnímají jako pokrok. Civilizací, rozvojem či industrializací pak má být kulturní nesimultánnost „zaostalých“ či „opožděných“ oblastí odstraněna. Průvodním jevem těchto koloniálních vln, které provází zotročování, drancování a genocidy, je také exotický a orientální turismus. Fotografie z roku 1910 zachycující bílou ženu, již drží na cestovních nosítkách Tibeťané, vizualizuje mocenskou nerovnost mezi koloniálním Západem a podřadnými domorodci, kteří tu evropskou civilizaci doslova nesou na ramenou.

zmizelých prazákladů vlastní kultury.⁹⁹ Evropa tak tvoří centrum „dospělých“, obklopené periferiemi, jež zalidňují „děti“. Takto se princip zčasování, tedy narativ pokroku a opoždění, začíná okolo roku 1800 promítat i do krajiny. Regiony, které se doposud jevily pouze jako dobré, či špatné, chudé, či bohaté, podobné, či nepodobné, s lidmi mravnými, či nemravnými, tak jako za starého časového režimu, se odteď začínají ukazovat jako oblasti rozvinuté (pokročilé), anebo zaostalé (opožděné, archaické). Dosavadní místa, tedy pouhá topoi, se

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy ***Slunce, voda, vzduch***.
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.